

Δάφνη Πέννα

Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και Ολλανδοί ουμανιστές: *Scriptor mediocris et jurisprudentia elegantior**

Η *Εξάβιβλος* είναι η γνωστότερη ίσως συλλογή του Βυζαντινού Δικαίου. Γράφτηκε το 1344/45 από τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο, δικαστή στη Θεσσαλονίκη, και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1540 στο Παρίσι από τον Théodoric Adamée de Suallenberg. Το 1587 έχουμε τη δεύτερη έκδοση της *Εξάβιβλου* στη Γενεύη από τον Denis Godefroy. Η τρίτη χρονολογικά έκδοση της *Εξάβιβλου* έγινε από τον Otto Reitz και δημοσιεύτηκε στη Χάγη το 1780 και όπως γράφει ο Κωνσταντίνος Πιτσάκης: «Η έκδοση του Reitz (1702-1769) υπήρξε καρπός μακράς προεργασίας...»¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξής ερωτήματα που συνδέονται με την προεργασία της ανωτέρω έκδοσης. Ποιοι ήταν οι Ολλανδοί ερευνητές που ασχολήθηκαν με το έργο του Αρμενοπούλου; ποιες είναι οι μελέτες τους; πώς αξιολογούν τον Αρμενόπουλο. Ήδη ο Πιτσάκης αναφέρει στην εισαγωγή του τις εργασίες πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η έκδοση του Reitz². Με αφετηρία τις παρατηρήσεις του Πιτσάκη και λαμβάνοντας υπόψη και την ολλανδική βιβλιογραφία, θα προσπαθήσω να προσεγγίσω τα παραπάνω ερωτήματα. Θα ήθελα να επισημάνω ότι το όλο θέμα είναι σύνθετο και δεν σκοπεύω να απαντήσω εδώ αναλυτικά σε όλα τα ερωτήματα. Σκοπός αυτού του σύντομου άρθρου είναι μόνο μια πρώτη προσέγγιση του θέματος της ενασχόλησης των Ολλανδών νομικών ουμανιστών με την *Εξάβιβλο* με

* Διευρυμένη ανακοίνωση στο *ΛΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2013), *Συνεδρία στη μνήμη Χ. Κ. Παπαστάθη και Κ. Γ. Πιτσάκη*. Ευχαριστώ την Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του Δικαίου και ιδιαίτερα τον πρόεδρό της Δ. Γ. Αποστολόπουλο για την πρόσκληση καθώς και την Ελληνική Ιστορική Εταιρεία. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και τον συνάδελφο Μ. Τάνταλο για τις παρατηρήσεις του στο κείμενό μου.

¹ Κ. Γ. Πιτσάκης, *Πρόχειρον Νόμων η Έξάβιβλος*, Αθήνα 1971, σ. 63 (στο εξής: Κ. Πιτσάκης, *Έξάβιβλος*). Σημειώνω ότι η έκδοση δημοσιεύτηκε 11 χρόνια μετά το θάνατο του Reitz.

² Κ. Πιτσάκης, *Έξάβιβλος* 63-65.

αφορμή τις σκέψεις του αγαπημένου δασκάλου Κωνσταντίνου Πιτσάκη.

Πρώτα από όλα, μια σύντομη εισαγωγή κρίνεται απαραίτητη στο κίνημα του νομικού ουμανισμού και ιδιαίτερα στο κίνημα των Ολλανδών νομικών ουμανιστών. Τον 11^ο αιώνα παρατηρείται μια αναγέννηση του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ιταλία. Ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με τη διδασκαλία της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας και ιδιαίτερα του Πανδέκτη ήταν ο Irnerius, καθηγητής τότε στο πανεπιστήμιο της Bologna. Ο Irnerius και οι διάδοχοί του είναι γνωστοί και με την ονομασία γλωσσογράφοι λόγω των σχολίων που έγραφαν πάνω στο κείμενο του *Corpus iuris* με σκοπό να το ερμηνεύσουν. Τα σχόλια αυτά ονομάζονται στα λατινικά *glossae* και στα ελληνικά «γλώσσαι», όρο από όπου πήραν και το όνομα γλωσσογράφοι (*glossatores*). Τη σχολή των γλωσσογράφων διαδέχονται οι μεταγλωσσογράφοι (*post-glossatores*), οι οποίοι ενδιαφέρονταν κυρίως για την πρακτική εφαρμογή του δικαίου και όχι για την κριτική επεξεργασία των νομικών πηγών. Οι μεταγλωσσογράφοι στράφηκαν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, γιατί αναζητούσαν λύσεις σε πρακτικά νομικά ζητήματα. Η μέθοδος των μεταγλωσσογράφων που αναπτύχθηκε στην Ιταλία με κυριώτερο ίσως εκπρόσωπο τον Bartolus de Saxoferatto (1313-1357), είναι γνωστή και με τον όρο *mos italicus*. Ήδη από τον 15^ο αιώνα οι ουμανιστές (ανθρωπιστές) είχαν αρχίσει να κατακρίνουν τους μεταγλωσσογράφους για τη μέθοδο που ακολουθούσαν και κυρίως για τον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζαν τις πηγές³. Ο νομικός ουμανισμός (στα αγγλικά χρησιμοποιείται ο όρος «legal humanism») γνωρίζει μεγάλη άνθηση τον 16^ο αιώνα στη Γαλλία στο πανεπιστήμιο της Bourges. Οι πιο γνωστοί αντιπρόσωποι είναι ο Guillaume Budé (Budaeus, 1468-1540), ο Andrea Alciato (Alciatus, 1492-1550) και κατεξοχήν ο Jacques Cujas (Cuiacius, 1522-1590). Χαρακτηριστικό της σχολής του νομικού ουμανισμού είναι η ιστορική και κριτική προσέγγιση του *Corpus iuris* και γενικότερα η αποκατάσταση και η διεξοδική κριτική επεξεργασία των νομικών πηγών. Για το λόγο αυτό οι μελετητές χρησιμοποιούν πολλές πηγές –ακόμη και μη νομικές– για τη βελτίωση και την ερμηνεία των διατάξεων του *Corpus iuris*. Είναι η σχολή που θα χρησιμοποιήσει για παράδειγμα χειρόγραφα των *Βασιλικών*, για να βελτιώσει το κείμενο του *Corpus iuris*. Η σχολή των νομικών ουμανιστών είναι γνωστή και με τον λατινικό όρο *mos gallicus*, «γαλλική μέθοδος», όρος που χρησι-

³. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Είσηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα 1944, σ. 310.

μπορείται για να τη διαφοροποιήσει από την «ιταλική μέθοδο», *mos italicus* των μεταγλωσσογράφων⁴.

Ο 17^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται ως η «χρυσή εποχή» των Ολλανδών, διότι τότε παρατηρείται στον Ολλανδικό χώρο μια γενικότερη άνθηση στο εμπόριο, στην επιστήμη και στην τέχνη. Είναι η εποχή των ζωγράφων Rembrandt (1606-1669) και Vermeer (1632-1675), η εποχή του «πατέρα του διεθνούς δικαίου» Hugo Grotius (1583-1645), του φυσικού, αστρονόμου και μαθηματικού Christiaan Huygens (1629-1695) και η εποχή της Ολλανδικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών (Vereenigde Oost-Indische Compagnie = VOC), που εδραιώνει διεθνώς την κυριαρχία της στο θαλάσσιο εμπόριο. Βρισκόμαστε στην περίοδο της Ολλανδικής Δημοκρατίας (1581-1795) που προέκυψε από την ένωση επτά επαρχιών κατά τη διάρκεια του Ολλανδικού πολέμου της ανεξαρτησίας ενάντια στο βασίλειο της Ισπανίας⁵. Η επίσημη ονομασία αυτής της ένωσης ήταν «Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden» που μεταφράζεται «Δημοκρατία των Επτά Ενωμένων Ολλανδιών»⁶. Ο 17^{ος} αιώνας είναι και η περίοδος κατά την οποία γεννήθηκε η λεγόμενη «Hollandse elegante School» στα ολλανδικά, «Dutch elegant School» στα αγγλικά και στα γερμανικά ο όρος «holländische elegante Schule». Δεν έχω συναντήσει κάποιο δόκιμο όρο που να χρησιμοποιείται στα ελληνικά για να χαρακτηρίσει τη σχολή. Ίσως μια ικανοποιητική μετάφραση του «elegant» στα ελληνικά θα ήταν η λέξη «λόγιος», οπότε θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τη σχολή στα ελληνικά ως «Ολλανδική λόγια σχολή»⁷. Υπάρχει μια σύγχυση για τη σχολή στη βιβλιογραφία ως προς την ονομασία της, τη χρονική οριοθέτησή της, τον ακριβή ορισμό της και τη μέθοδο που ακολουθεί⁸. Πέρα από τις γενικές αναφορές σε κλασικά εγχειρίδια και άρθρα Ιστορίας του Δικαίου στον Ευρωπαϊκό χώρο υπάρχει μια μονογραφία για την Ολλανδική σχολή στα γερμανι-

⁴ «Mos» στα λατινικά σημαίνει κατά λέξη συνήθεια, τρόπος.

⁵ Ογδοηκονταετής πόλεμος ή Ολλανδικός πόλεμος της ανεξαρτησίας (1568-1648).

⁶ Στα ελληνικά χρησιμοποιείται ο όρος «Δημοκρατία των επτά ενωμένων Κάτω Χωρών / Επαρχιών» και στα αγγλικά «Republic of the Seven United Netherlands». Οι επτά επαρχίες ήταν οι εξής: Friesland, Gelre, Holland, Overijssel, Stad en Lande (Groningen), Utrecht, Zeeland. Η επαρχία Drente, ενώ συμμετείχε σε αυτή την ένωση, δεν έλαβε δικαίωμα ψήφου, επειδή ήταν φτωχή επαρχία.

⁷ Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Δ. Ε. Τσούρακα-Παπαστάθη για την πρόταση την οποία και υιοθετώ.

⁸ Βλ. για παράδειγμα Β. Η. Stolte, *Henrik Brenkman (1681-1736), Jurist and Classicist. A Chapter from the History of Roman Law as Part of the Classical Tradition*, διδακτορική διατριβή, Groningen 1981, σ. 1-4 (στο εξής: Β. Stolte, *Brenkman*).

κά από τον Ολλανδό καθηγητή G. C. J. J. van den Bergh, που στόχο έχει να δώσει απαντήσεις στη σύγχυση που επικρατεί⁹.

Ως προς την ονομασία, όπως παρατηρεί ο Van den Bergh, το πρόβλημα είναι ότι στα ολλανδικά χρησιμοποιείται ο όρος «Hollandse Elegante School», που ως τίτλος περιορίζει τη σχολή στην επαρχία της Holland, αλλά εκπρόσωποι της σχολής έζησαν και έδρασαν και σε άλλες επαρχίες των Κάτω Χωρών¹⁰. Ο ίδιος συγγραφέας παρατηρεί σε ένα άλλο έργο του ότι συχνά χρησιμοποιούνται λανθασμένα ως συνώνυμοι οι όροι «Hollandse school» και «Hollandse Elegante school». Όμως, όπως σημειώνει ο Van den Bergh, δεν ήταν όλοι οι γνωστοί Ολλανδοί νομικοί του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα ουμανιστές¹¹. Ως προς τη λανθασμένη χρονική οριοθέτηση της σχολής η σύγχυση συνδέεται με την άφιξη Γάλλων προτεσταντών ουμανιστών στην Ολλανδία στο τέλος του 16^{ου} αιώνα ως συνέπεια του διωγμού τους μετά τα γεγονότα της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου. Στις 24 Αυγούστου 1572, ανήμερα του Αγίου Βαρθολομαίου στο Παρίσι γίνεται η μεγάλη σφαγή Γάλλων προτεσταντών από τους Καθολικούς, η οποία επεκτάθηκε τις επόμενες ημέρες και σε άλλες πόλεις της Γαλλίας. Προτεστάντες ουμανιστές βρήκαν καταφύγιο σε προτεσταντικές χώρες. Μερικοί κατέφθασαν στην κατεξοχήν προτεσταντική Ολλανδία (Δημοκρατία των Επτά Ενωμένων Επαρχιών), που εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε πόλεμο με το καθολικό βασίλειο της Ισπανίας. Από τους πιο γνωστούς Γάλλους ουμανιστές που κατέφυγαν στην Ολλανδία είναι ο Hugo Doneau (Hugues Doneau, 1527-1591), ο οποίος δίδαξε για ένα μικρό χρονικό διάστημα στο πανεπιστήμιο του Λάιντεν (Leiden) της Ολλανδίας και ο Joseph Justus Scaliger (1540-1609), που ταξίδεψε στα 1590 στο Λάιντεν και παρέμεινε εκεί μέχρι το θάνατό του. Έχει υποστηριχθεί λοιπόν ότι η «Ολλανδική λόγια σχολή» οφείλει την ύπαρξή της στους προτεστάντες Γάλλους ουμανιστές που κατέληξαν στην Ολλανδία, άποψη την οποία αντικρούει ο Van den Bergh. Όπως σωστά παρατηρεί, ο νομικός ουμανισμός έχει μια μακρά προϊστορία στην Ολλανδία πολύ πριν την

⁹ G. C. J. J. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule, ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800*, [Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 148] Frankfurt am Main 2002, σ. 237 (στο εξής: G. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule*).

¹⁰ Βλ. την σχετική εισαγωγική παρατήρηση του G. van den Bergh στη μελέτη του *Die holländische elegante Schule*, σ. VIII-IX και στη συνέχεια σ. 1.

¹¹ Βλ. G. C. J. J. van den Bergh, *Geleerd recht, Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht*, 5η αναθεωρημένη έκδ. από τον C. J. H. Jansen, Deventer 2007, σ. 45.

άφιξη του Donellus στο Λάιντεν¹². Και προσθέτει ότι αυτό που ονομάζουμε «Ολλανδική λόγια σχολή» γεννήθηκε αργότερα και είχε σαν πρότυπο όχι τόσο τον Donellus αλλά τον αντίπαλό του, τον Cujas¹³. Ως προς τη μέθοδο είναι μεν αποδεκτό ότι η «Ολλανδική λόγια σχολή» συνεχίζει σε γενικές γραμμές το έργο των Ιταλών και Γάλλων ουμανιστών, αλλά υπάρχουν διαφωνίες ως προς το αν και κατά πόσο οι εκπρόσωποι αυτής της σχολής έδειξαν ενδιαφέρον για την πρακτική εφαρμογή του Δικαίου¹⁴. Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η σχολή ίσως αποτελεί ένα συγκερασμό του *mos gallicus* και του *mos italicus* ή ότι συμβαδίζει με την έννοια του *usus modernus*¹⁵.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμη και σήμερα και παρά τη μελέτη του Van den Bergh, που ανέφερα πιο πάνω, υπάρχουν κάποιες διαφωνίες ως προς τον όρο «Ολλανδική λόγια σχολή». Ίσως αυτό οφείλεται και στο ότι πολλά έργα του νομικού ουμανισμού δεν έχουν μελετηθεί αρκετά¹⁶. Πάντως οι πιο πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι η «Ολλανδική λόγια σχολή» έφτασε στην ακμή της στο τέλος του 17^{ου} αιώνα και στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, συνέχισε το έργο των Γάλλων ουμανιστών και εκπροσωπεί την παράδοση της *jurisprudentia elegantior*, που είναι η μελέτη του Ρωμαϊκού Δικαίου σε συνδυασμό με την κριτική επεξεργασία των πηγών και τη μελέτη της ρωμαϊκής ιστορίας, της φιλοσοφίας, των αρχαίων ελληνικών και λατινικών, της αρχαιοελληνικής και λατινικής γραμματείας εν γένει, εξού και ο χαρακτηρισμός «elegant» της σχολής. Όπως σημειώνει ο Osler, ένας σαφής ορισμός της *jurisprudentia elegantior* δίνεται από τον Ioannes Fridericus Jungler σε μελέτη του δημοσιευμένη στο Λάιντεν στα 1755. Γράφει ο Jungler:

«Jurisprudentia elegantior nobis est legume Romanarum notitia cum philosophia (Stoicorum in primis), antiquitatibus, lingua Graeca Latinaque, et criticae artis studio, historia item Romana litteriaque arc-tissimo vincula conjuncta»¹⁷.

¹². Βλ. αναλυτικά για όλα αυτά G. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule* 71 κ.ε.

¹³. G. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule* 72.

¹⁴. B. Stolte, *Brenkman* 2.

¹⁵. Βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις του Stolte για τη μελέτη του για τον Henrik Brenkman (1680-1736) που ανήκει στη σχολή αυτή, B. Stolte, *Brenkman* 1-4 και τη μελέτη του Van den Bergh, *Die holländische elegante Schule*.

¹⁶. Βλ. για παράδειγμα τις παρατηρήσεις του D. Osler, *Jurisprudentia elegantior and the Dutch elegant School*, στο *Ius Commune*, τ. XXIII, έκδ. D. Simon - M. Stolleis, Frankfurt am Main 1996, σ. 339-354 (στο εξής: D. Osler, *Jurisprudentia elegantior*).

¹⁷. Βλ. D. Osler, *Jurisprudentia elegantior* 339. Για τον όρο «elegant» και τον ορισμό της «Ολλανδικής λόγιας σχολής» βλ. G. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule* 81 κ.ε.

Κατά τον Van den Bergh ο όρος «Ολλανδική λόγια σχολή» πρέπει να χρησιμοποιείται μόνο για τους Ολλανδούς νομικούς ουμανιστές που εκπροσωπούν τη *jurisprudentia elegantior*, το έργο των οποίων χαρακτηρίζεται από αυτή τη μέθοδο, και όχι για όλους τους Ολλανδούς νομικούς αδιακρίτως. Με βάση αυτόν τον ορισμό εκπρόσωποι αυτής της σχολής θεωρούνται για παράδειγμα οι Georgius, Johannes Michael d' Arnaud (1711-1740), Henricus Johannes Arnzenius (1734-1797), Henrik Brenkman (1680-1736)¹⁸, Cornelis van Bijnkershoek (1673-1743), ο οποίος υπήρξε και πρόεδρος του ανωτάτου Ολλανδικού δικαστηρίου (Hoge Raad), Cornelis van Eck (1662-1732), Gerard Noodt (1647-1725), Otto Wilhelm Reitz (1702-1769), David Ruhnkenius (1723-1798) κ.λπ.¹⁹ Υπάρχει πάντως και η άλλη άποψη, ότι ο όρος είναι καλύτερα να χρησιμοποιείται γενικά για όλους τους Ολλανδούς νομικούς του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα που γράφουν στα λατινικά και στη συνέχεια να γίνεται η διάκριση σε εκπροσώπους της σχολής που αντιπροσωπεύουν καθαρά μια «elegante Richtung» και σε εκείνους που αντιπροσωπεύουν μια «usus modernus-Richtung»²⁰. Ο Osler παρατηρεί ότι αν χρησιμοποιούμε τον όρο «Ολλανδική λόγια σχολή» (Dutch Elegant School) τότε θα πρέπει να γίνεται αναφορά και σε μια Γαλλική, Ισπανική, Ιταλική και Γερμανική λόγια σχολή αντίστοιχα για τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, γιατί και εκεί παρατηρείται μια παρόμοια δραστηριότητα νομικού ουμανισμού²¹. Ωστόσο, ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει ότι αν και υπάρχουν σημαντικοί εκπρόσωποι του νομικού ουμανισμού και σε άλλες χώρες αυτή την περίοδο, είναι αδιαμφισβήτητο ότι η *jurisprudentia elegantior* εφαρμόστηκε κατεξοχήν στον Ολλανδικό χώρο και αυτό αποδεικνύεται από τον μακρύ κατάλογο διακεκριμένων Ολλανδών νομικών ουμανιστών, μερικούς από τους οποίους απαριθμεί στη συνέχεια ο Osler²².

¹⁸. Για αυτόν βλ. αναλυτικά B. Stolte, *Brenkman*.

¹⁹. Βλ. αναλυτικά τον αλφαβητικό κατάλογο των Ολλανδών λογίων νομικών με σύντομο βιογραφικό τους (Verzeichnis holländischer eleganter Juristen) που παραθέτει ο Van den Bergh στο τέλος της μονογραφίας του, G. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule* 161-218.

²⁰. Βλ. D. Osler, *Jurisprudentia elegantior* 349-350. Ο Osler χρησιμοποιεί εδώ τους δύο όρους στα γερμανικά, όπως παρουσιάζονται στη μελέτη των A. M. M. Canoy-Olthoff - P. L. Nève, *Holländische Eleganz gegenüber deutschem Usus Modernus Pandectarum? Ein Vergleich des privatrechtlichen Unterrichts in Leiden und an einigen deutschen Universitäten anhand einiger holländischer und deutscher juristischer Dissertationen über locatio-conductio (1650-1750)*, [Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut 17.] Nijmegen 1990.

²¹. D. Osler, *Jurisprudentia elegantior* 347-348.

²². D. Osler, *Jurisprudentia elegantior* 350.

Ο λατινικός όρος *jurisprudētia elegantior* που αναφέρεται στον τίτλο του παρόντος άρθρου συνδέεται λοιπόν με τους Ολλανδούς νομικούς ουμανιστές και την «Ολλανδική λόγια σχολή» που περιέγραψα ανωτέρω. Ο δεύτερος όρος του τίτλου στα λατινικά, το «*scriptor medicis*», είναι ο χαρακτηρισμός που αποδίδει ο Zachariä von Lingenthal στον Αρμενόπουλο. Η *Εξάβιβλος* περιφρονήθηκε και κατακρίθηκε από πολλούς. Από τους πρώτους που την «καταδίκασε» ήταν και ο Zachariä von Lingenthal. Αυτή η μομφή, όπως εξηγεί ο Πιτσάκης, είναι άδικη και έχει να κάνει με την παρανόηση του χαρακτήρα της *Εξαβίβλου*. «Συνήθως όσοι ασχολούνται με την *Εξάβιβλο* φαίνεται να ξεχνούν τον βασικό της χαρακτήρα», γράφει ο Πιτσάκης και περιγράφει αναλυτικά τον πραγματικό σκοπό και την φύση της *Εξαβίβλου*²³. Πρόκειται για ένα πρόχειρο εγχειρίδιο που κύριο στόχο έχει να βοηθήσει αυτούς που ασκούν δικαστικά καθήκοντα²⁴.

Ας επιστρέψουμε όμως στον Αρμενόπουλο και στους Ολλανδούς. Ένας από τους πρώτους εκπροσώπους από την «Ολλανδική λόγια σχολή» που έδειξε ενδιαφέρον για το έργο του Αρμενοπούλου και θέλησε μάλιστα να εκδώσει την *Εξάβιβλο* ήταν ο David Ruhnkenius (1723-1798). Στη βιβλιογραφία αναφέρεται και ως Ruhnke. Ο Ruhnkenius γεννήθηκε στην πόλη Stolp της Πομερανίας (σήμερα η πόλη στην οποία γεννήθηκε ανήκει στην Πολωνία) και απεβίωσε το 1798 στο Λάιντεν. Πήγε σε σχολείο στο Königsberg της τότε Πρωσσίας (σήμερα ονομάζεται Καλίνινγκραντ και ανήκει στη Ρωσία), όπου συμμαθητής του έτυχε να είναι ο γνωστός Γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant (1724-1804). Ο Ruhnkenius φοίτησε στο πανεπιστήμιο του Wittenberg, όπου διδάχθηκε κλασική φιλολογία, αρχαία και ρωμαϊκή λογοτεχνία, ρωμαϊκό και φυσικό δίκαιο. Το ενδιαφέρον του στράφηκε γρήγορα όμως στην αρχαία ελληνική γραμματεία και για αυτό το λόγο θέλησε να μελετήσει καλύτερα τα αρχαία ελληνικά. Την περίοδο εκείνη η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στον τότε Γερμανικό χώρο περιοριζόταν κυρίως στη μελέτη της Καινής Διαθήκης. Για το λόγο αυτό ο νεαρός Ruhnkenius ταξίδεψε στην Ολλανδία και το 1744 εγγράφεται στο πανεπιστήμιο του Λάιντεν (Leiden). Εκεί παρατηρείται μια αναγέννηση της μελέτης των αρχαίων ελληνικών που οφείλεται κατά πολύ στον Tiberius Hemsterhuis (1685-1766). Εδώ να προσθέσουμε –για να είμαστε και πιο δίκαιοι– ότι η αναζωπύρωση της μελέτης των αρχαίων

²³ Κ. Πιτσάκης, *Εξάβιβλος* 51.

²⁴ Βλ. αναλυτικά την απολαυστική εισαγωγή του Κ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος* 7-111, κυρίως 51-53.

ελληνικών ξεκίνησε από το πανεπιστήμιο του Φράνεκερ (Franeker)²⁵, που βρισκόταν στην επαρχία της Φρίσλαντ (Friesland)²⁶. Ο Hemsterhuis ήταν καθηγητής αρχαίων ελληνικών στο πανεπιστήμιο του Φράνεκερ και μετέπειτα στο Λάιντεν. Ο Ruhnkenius ήταν μαθητής του Hemsterhuis και γρήγορα αναπτύχθηκε μια στενή φιλία μεταξύ τους. Ο Hemsterhuis προέτρεψε μάλιστα τον Ruhnkenius να σπουδάσει νομικά, ώστε να αυξήσει τις πιθανότητες να γίνει καθηγητής στο πανεπιστήμιο, γιατί οι πιθανότητες να γίνει καθηγητής στην τότε φιλοσοφική σχολή ήταν ελάχιστες²⁷. Ο Ruhnkenius εργάστηκε και αυτός στο πανεπιστήμιο του Λάιντεν και αργότερα, το 1761, έγινε καθηγητής Ιστορίας και Ρητορικής στο ίδιο πανεπιστήμιο. Ο Ruhnkenius παρέμεινε στην Ολλανδία για το υπόλοιπο της ζωής του και παρά τις κάποιες προσπάθειες που έγιναν για να τον πείσουν να επιστρέψει στην πατρίδα του, δεν επέστρεψε ποτέ στη Γερμανία. Ο ίδιος εξομολογείται σε μια από τις επιστολές του ότι δεν σχεδιάζει να επιστρέψει στην πατρίδα του και αναφέρει χαρακτηριστικά: «λωτὸν ἔφαγον»²⁸. Ο Ruhnkenius ακολουθεί εδώ τη συνήθη πρακτική των ουμανιστών, οι οποίοι χρησιμοποιούν ενίοτε λέξεις ή εκφράσεις στα αρχαία ελληνικά. Από τις επιστολές του Ruhnkenius φαίνεται ότι σε αρκετά σημεία τού αρέσει να χρησιμοποιεί ελληνικές λέξεις με εύστοχο –και συνήθως σκωπτικό– τρόπο για να περιγράψει ένα πρόσωπο ή μια κατάσταση. Για παράδειγμα, χαρακτηρίζει τον Hemsterhuis ως «δαμόνιο»²⁹, αλλού τον Valkenaer³⁰ ως «ὁ ἑλληνικώτατος»³¹, ενώ για τον Trotz³² παρατηρεί ότι ήταν γεμάτος από «κενοδοξία καὶ τύφο καὶ κόρουζα»³³.

²⁵. Το πανεπιστήμιο του Φράνεκερ (Universiteit van Franeker ή στα λατινικά Academia Franekerensis, 1585-1811) ήταν το δεύτερο πανεπιστήμιο στον Ολλανδικό χώρο. Το πρώτο ήταν αυτό του Λάιντεν που ιδρύθηκε το 1575.

²⁶. Η Φρίσλαντ είναι μια βόρεια επαρχία της Ολλανδίας.

²⁷. Βλ. G. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule* 204.

²⁸. J. Th. Bergman, *Davidis Ruhnkenii Opuscula varii argumenti, oratoria, historica, critica*, Leiden 1823, σ. 773 (στο εξής: J. Bergman, *Ruhnkenii Opuscula*).

²⁹. J. Bergman, *Ruhnkenii Opuscula* 768.

³⁰. Johan Valkenaer (1759-1821), καθηγητής Νομικής στο πανεπιστήμιο του Φράνεκερ και αργότερα διάδοχος του Hemsterhuis στο πανεπιστήμιο του Λάιντεν.

³¹. J. Bergman, *Ruhnkenii Opuscula* 770.

³². Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773), καθηγητής Νομικής στο πανεπιστήμιο του Φράνεκερ και αργότερα ο πρώτος καθηγητής συνταγματικού δικαίου στην Ολλανδία στο πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης. Πρόσφατα υποστηρίχθηκε μια διδακτορική διατριβή στα ολλανδικά για αυτόν, βλ. Chr. Korbeld, *Over de vryheit van gevoelen en spreken den rechtsgeleerden eigen, Leven and werk van Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773)*, διδακτορική διατριβή, Nijmegen 2013, σ. 351 (στο εξής: Chr. Korbeld, *Trotz*).

³³. Elfriede Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana, Enige hoofdstukken over het leven en werk van David Ruhnkenius (1723-1798)*, διδακτορική διατριβή, Leiden 1953, σ. 93 (στο εξής: E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana*).

Η τελευταία σημαντική μονογραφία για τον David Ruhnkenius γράφτηκε στα ολλανδικά από την Elfriede Hulshoff Pol στα 1953. Πρόκειται για τη διδακτορική της διατριβή που υποστήριξε στο πανεπιστήμιο του Λάιντεν και για την οποία μελέτησε μεταξύ άλλων και την αλληλογραφία του, η οποία φυλάσσεται ακόμη και σήμερα στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Λάιντεν. Στη διατριβή της, λοιπόν, αναφέρει η Hulshoff Pol ότι «το όνομα Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος είναι ένα όνομα το οποίο για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στην αλληλογραφία του Ruhnkenius»³⁴. Ήδη το 1745 γράφει ο Ruhnkenius ότι τον μεγαλύτερο χρόνο της έρευνάς του τον αφιερώνει στον Αρμενόπουλο. Ένα χρόνο πριν, το 1744, ο Ruhnkenius είχε ήδη έρθει σε επαφή στην Ολλανδία με τον Meerman. Όπως αναφέρει μάλιστα στην αλληλογραφία του ο Ruhnkenius, ο Meerman του παρουσιάστηκε σαν «ἀπὸ μηχανῆς θεός»³⁵.

Ο Gerard Meerman (1722-1771) ήταν ένας συλλέκτης χειρογράφων και σπανίων βιβλίων. Ο γιος του Johan Meerman συνέχισε τη συλλογή του πατέρα του και σήμερα μέρος αυτής της τεράστιας συλλογής βρίσκεται στη Χάγη στο μουσείο Meermano-Westreenianum³⁶. Στον Gerard Meerman οφείλουμε το μνημειώδες έργο *Novus thesaurus juris civilis et canonici, (continens varia et rarissima optimorum interpretum, inprimis Hispanorum et Gallorum, opera, tam edita antehac, quam inedita, in quibus utrumque jus emendatur, explicatur, atque ex humanioribus literis, antiquitatibus, et veteris ævi monumentis illustratur)*, που εκδόθηκε στη Χάγη στο διάστημα 1751-1753. Ο γιος του θα εκδώσει το συμπλήρωμα σε αυτό το έργο, στο οποίο περιλαμβάνεται και η έκδοση της *Εξαβίβλου* από τον Reitz³⁷. Όπως έχω ήδη σημειώσει στην αρχή αυτού του άρθρου, ο Πιτσάκης αναφέρει ότι η έκδοση του Reitz το 1780 «υπήρξε καρπός μακράς προεργασίας» και στη συνέχεια προσθέτει «που οφείλεται κυρίως στον Gerhard Meerman»³⁸. Ο Πιτσάκης το γράφει αυτό, γιατί στην περίφημη βιβλιοθήκη του Meerman βρίσκονταν δύο κώδικες στους οποίους βασίστηκε η έκδοση του Reitz. Πρόκειται για τους κώδικες Meermanianus A και B, όπως αναφέρονται στην έκδοση του Heimbach στη Λειψία το 1851. Ο ένας από αυτούς

³⁴ E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 90.

³⁵ J. Bergman, *Ruhnkenii Opuscula* 763.

³⁶ Πρόσφατα εκδόθηκε το εξής βιβλίο που αναφέρεται στο αρχείο αυτού του μουσείου: J. van Heel κ.ά., *Een wereld van verzamelaars en geleerden, Gerard en Johan Meerman, Willem van Westreenen en Pieter van Damme en hun archieven*, Hilversum 2012.

³⁷ Όπως είδαμε η έκδοση της *Εξαβίβλου* από τον Reitz δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του.

³⁸ Κ. Πιτσάκης, *Εξαβίβλος* 63.

τους κώδικες (Meermanianus 172) βρίσκεται σήμερα στη βιβλιοθήκη του Βερολίνου και έχει μετονομαστεί σε Berolinensis 93, ενώ ο άλλος κώδικας αγνοείται, όπως αναφέρει ήδη ο Πιτσάκης³⁹.

Το 1747 ένας άλλος Ολλανδός από την επαρχία Φριζλαντ, ο Johannes Däniel van Lenner εκδίδει το έργο *Αρπαγή Ἑλένης* του Ἑλληνα ποιητή Κολούθου⁴⁰. Στον πρόλογό του ο van Lenner αναφέρει ότι ο Ruhnkenius τον βοήθησε στην έκδοση και μάλιστα τον χαρακτηρίζει ως έναν άντρα με έξοχη μόρφωση και παιδεία⁴¹. Στη συνέχεια προσθέτει ο van Lenner ότι ο Ruhnkenius σύντομα επρόκειτο να ολοκληρώσει την έκδοση του έργου *Πρόχειρον τῶν Νόμων* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Ο van Lenner δεν κρύβει το θαυμασμό του για το έργο του Αρμενοπούλου⁴². Με βάση αυτή τη μαρτυρία ξέρουμε λοιπόν ότι ο Ruhnkenius ήδη από το 1747 εργαζόταν για την έκδοση της *Εξαβίβλου*. Το 1753, ο Gerhard Meerman εκφράζει δημοσίως την ελπίδα ότι ο Ruhnkenius θα προσφέρει στον επιστημονικό κόσμο την έκδοση του Αρμενοπούλου. Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι ο David Ruhnkenius είχε ασχοληθεί σοβαρά με την έκδοση της *Εξαβίβλου* για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Η προετοιμασία της έκδοσης ήταν κάτι γνωστό στον Ολλανδικό επιστημονικό κόσμο. Τελικά όμως το 1753 –τον ίδιο χρόνο που ο Meerman ανακοίνωνε ότι ο Ruhnkenius σύντομα θα ολοκλήρωνε την έκδοση του Αρμενοπούλου– ο Ruhnkenius γράφει σε φίλο του ότι εγκαταλείπει οριστικά το σχέδιο της έκδοσης. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι δεν σκοπεύει πια να ασχοληθεί με τον Αρμενόπουλο ή με ένα παρόμοιο έργο, διότι έχει αποφασίσει οριστικά να εγκαταλείψει τις νομικές μελέτες. Γιατί αυτή η μεταστροφή;

Η κριτική έκδοση ενός έργου εκείνη την εποχή ήταν δύσκολη υπόθεση⁴³. Η αναζήτηση χειρογράφων και η επιτόπια μελέτη τους ήταν μια χρονοβόρα διαδικασία. Όπως σημειώνει και η Hulshoff Pol, την περίοδο εκείνη σημαντικό ρόλο έπαιζαν όχι μόνο τα χειρόγραφα αλλά και τα αντίτυπα προηγούμενων εκδόσεων με σχόλια άλλων μελετητών⁴⁴.

³⁹ Κ. Πιτσάκης, *Ἐξαβίβλος* 59.

⁴⁰ Ο Κολούθος καταγόταν από τη Λυκόπολη της Αιγύπτου και έζησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αναστασίου Α΄ (491-518).

⁴¹ «...insignis eruditionis atque humanitatis Vir...», J. D. van Lenner, *Κολουθου Αρπαγή Ἑλένης, Coluthi Raptus Helenae*, Leovardiae 1747, praefatio XIII (στο εξής: J. D. van Lenner, *Coluthi*).

⁴² «...qui brevi egregium florentis doctrinae pignus Constantini Harmenopuli πρόχειρον τῶν νόμων splendidiori indutum veste orbi erudito impertietur...» J. D. van Lenner, *Coluthi*, praefatio XIII.

⁴³ Για την αποφυγή κάθε παρεξήγησης, η κριτική έκδοση ενός έργου παραμένει και σήμερα ένα δύσκολο έργο. Ωστόσο η σημερινή τεχνολογία μπορεί να βοηθήσει σημαντικά στη συγκέντρωση και στην επεξεργασία του υλικού.

⁴⁴ E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 91.

Όταν μάλιστα οι μελετητές είχαν μελετήσει ένα από τα χειρόγραφα, οι σημειώσεις τους ήταν ιδιαίτερα πολύτιμες. Κατά την Hulshoff Pol, σημαντικό ρόλο στην απόφαση του Ruhnkenius να μελετήσει την *Εξάβιβλο* ήταν η ανακάλυψη στη βιβλιοθήκη του Λάιντεν ενός αντιτύπου της πρώτης έκδοσης της *Εξάβιβλου* από τον Suallemberg στο Παρίσι το 1540, που ανήκε στον Ολλανδό νομικό Gerard Falkenburg (περίπου 1538-1578)⁴⁵. Ο Falkenburg ή Falkenburgius, Ολλανδός ουμανιστής είχε σπουδάσει νομικά στη Bourges με δάσκαλο τον σημαντικότερο Γάλλο ουμανιστή, τον Jacques Cujas, χαρακτηριστικό εκπρόσωπο της σχολής *mos gallicus* που περιέγραψα στην αρχή. Αυτό λοιπόν το αντίτυπο της *Εξάβιβλου*, όπως αναφέρει ο Ruhnkenius στην αλληλογραφία του με άλλους μελετητές, ήταν πολύτιμο, γιατί περιείχε όχι μόνο σημειώσεις αλλά και σύγκριση (*collatio*) χειρογράφων της *Εξάβιβλου* από τον Falkenburg.

Το αντίτυπο της *Εξάβιβλου* που ανήκε στον Falkenburg φυλάσσεται σήμερα στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Λάιντεν σε πολύ καλή κατάσταση και είναι εύκολα προσβάσιμο⁴⁶. Το αντίτυπο αυτό θα ήταν αναμφισβήτητα πολύτιμο για τον Ruhnkenius, γιατί είναι πράγματι πλουσιώτατο σε παρατηρήσεις που αφορούν στο ελληνικό κείμενο. Οι παρατηρήσεις αυτές του Falkenburg γραμμένες στα λατινικά και στα αρχαία ελληνικά είναι σε ορισμένα σημεία πυκνογραμμένες, αλλά παραμένουν ευανάγνωστες. Αναφέρονται δε σε κάθε είδους θέματα: κατανόησης του κειμένου με επεξηγήσεις για τη γραμματική και το συντακτικό, ανάλυση της διάρθρωσης του κειμένου, ερμηνεία λέξεων, παραπομπές σε άλλες πηγές (αρχαιοελληνικής γραμματείας αλλά και Βυζαντινές, σύγχρονες του κλπ.), πληροφορίες για τα χειρόγραφα κλπ. Έχουμε μπροστά μας ένα τυπικό δείγμα ουμανιστικής προσέγγισης μιας πηγής⁴⁷. Είναι εμφανές ότι ο Falkenburg δεν σκοπεύει στην κριτική έκδοση του έργου. Οι παρατηρήσεις του στοχεύουν στην κατανόηση και επεξεργασία του κειμένου, ίσως και στην προσωπική απόλαυση της ανάγνωσης, θα έλεγα. Οι παρατηρήσεις γίνονται καταρχάς για προσωπική χρήση, είναι οι προσωπικές σημειώσεις του στην *Εξάβιβλο*.

⁴⁵ E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 91-92.

⁴⁶ Αριθμός 759 C 50.

⁴⁷ Η Marie Theres Fögen είχε αναφερθεί και σε αυτό το αντίτυπο της *Εξάβιβλου* σε μελέτη της για την οποία είχε αναζητήσει και μελετήσει αρκετά αντίτυπα της *editio princeps* της *Εξάβιβλου* σε βιβλιοθήκες στις εξής πόλεις: Καίμπριτζ, Χαϊδελμβέργη, Λάιντεν, Λειψία, Οξφόρδη και Παρίσι. Βλ. Marie Th. Fögen, *Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos*, στο *Ius Commune*, τ. XIII, έκδ. D. Simon - W. Wilhelm, Frankfurt am Main 1985, σ. 213-242 (στο εξής: M. Th. Fögen, *Humanistische Adnotationen*).

Στις πρώτες σελίδες κάτω από τον τίτλο της *Εξαβίβλου* μεταγράφει το όνομά του με ελληνικά γράμματα και αποπειράται να «μεταφράσει» το επίθετό του. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το βιβλίο αυτό είναι «*Γεραροῦ τοῦ Φαλκεπυργείου κτῆμα καὶ τῶν φίλων*»⁴⁸. Ως μαθητής του Cujas, ο Falkenburg παραπέμπει αρκετές φορές στο έργο του δασκάλου του. Ειδικά για τον σημερινό μελετητή Βυζαντινών σπουδών παρουσιάζει ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τις Βυζαντινές πηγές στις οποίες παραπέμπει ο Falkenburg. Από μια γρήγορη επισκόπηση του αντιτύπου αυτού παρατηρούμε, για παράδειγμα, παραπομπές σε Βυζαντινές νομικές πηγές (Ιουστινιάνεια νομοθεσία, αντικήνοσορες, Βασιλικά, Σύνοψη Βασιλικών, Νεαρές Λέοντος Σοφού) αλλά και άλλες Βυζαντινές πηγές (Κεδρηνό, Ευσέβιο Καισαρείας, Χωνιάτη, Γρηγόριο Νύσσης) κ.λπ.⁴⁹

Στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Λάιντεν φυλάσσεται ακόμη ένα χειρόγραφο, σε πολύ καλή κατάσταση, με σημειώσεις του Ruhnkenius επί των παρατηρήσεων του Falkenburg και είναι και αυτό εύκολα προσβάσιμο⁵⁰. Δύο ερωτήματα προκύπτουν ως προς αυτές τις σημειώσεις. Πρώτον, αν ο Ruhnkenius αντιγράφει όλες τις παρατηρήσεις του Falkenburg, και δεύτερον, αν ο Ruhnkenius περιορίζεται στην αντιγραφή των σχολίων του Falkenburg ή προσθέτει και δικές του παρατηρήσεις. Από μια πρώτη σύγκριση των παρατηρήσεων του Falkenburg με τις σημειώσεις του Ruhnkenius βλέπουμε ότι ο τελευταίος στοχεύει σε ένα ξεκαθάρισμα θα λέγαμε των παρατηρήσεων του Falkenburg. Ο Ruhnkenius αντιγράφει σε αυτό το «σημειωματάριό» του τα σχόλια του Falkenburg που θα τού ήταν χρήσιμα για την έκδοση της *Εξαβίβλου* που προετοίμαζε. Παραλείπει για παράδειγμα κάποιες παραπομπές σε πηγές και εστιάζει το ενδιαφέρον του σε γλωσσικά ζητήματα, κατανόησης του κειμένου και πληροφορίες για τα χειρόγραφα. Από ό,τι διαπίστωσα μέχρι τώρα, ο Ruhnkenius δεν προσθέτει δικές του παρατηρήσεις εδώ· κάνει μόνο μια καταγραφή, μια επιλογή καλύτερα των σχολίων του Falkenburg. Στο τέλος του χειρογράφου αυτού ο Ruhnkenius προσθέτει και μερικά σχόλια τριών ακόμη μελετητών, των J. J. Scaliger, Andr. Pena και P. Somerius.

Το αντίτυπο λοιπόν της *Εξαβίβλου* του Falkenburg με τις πολύτιμες σημειώσεις του ήταν πιθανότατα ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Ruhnkenius ενδιαφέρθηκε για την *Εξαβίβλο*. Όπως περιγράφει η Hulshoff Pol, ένας άλλος λόγος για το ενδιαφέρον που επέδει-

⁴⁸. Βλ. εικόνα 1.

⁴⁹. Βλ. εικόνα 2-3. Ως προς τις Βυζαντινές νομικές πηγές βλ. και τις παρατηρήσεις της M. Th. Fögen, *Humanistische Adnotationen*.

⁵⁰. Αριθμός 759 C 51. Βλ. εικόνα 4.

ξε ήταν η πληροφορία ότι στη βιβλιοθήκη του Λάιντεν υπήρχαν δύο χειρόγραφα της *Εξαβίβλου*. Όταν όμως ο ίδιος εξέτασε τα χειρόγραφα αυτά απογοητεύτηκε, γιατί κανένα τους δεν περιείχε κάποιο απόσπασμα από την *Εξάβιβλο*. Και στα δύο χειρόγραφα γινόταν αναφορά στο όνομα του Αρμενοπούλου, αλλά απόσπασμα από το έργο του δεν είχε συμπεριληφθεί⁵¹. Όλοι αυτοί οι λόγοι οδήγησαν τον Ruhnkenius να εγκαταλείψει την έκδοση και μάλιστα –όπως ο ίδιος περιγράφει σε μια επιστολή του– να εγκαταλείψει γενικά το ενδιαφέρον του για όλα τα νομικά έργα και να στραφεί σε λογοτεχνικά και ιστορικά έργα της κλασικής ελληνικής και λατινικής γραμματείας⁵². Εδώ να συμπληρώσω ότι η συγκέντρωση του υλικού δεν ήταν μόνο μια χρονοβόρα και δαπανηρή υπόθεση, αλλά μερικές φορές οδηγούσε και σε διενέξεις μεταξύ των μελετητών.

Αναφέρω στη συνέχεια ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα με αφορμή ένα αντίτυπο της πρώτης έκδοσης της *Εξαβίβλου* που ανήκε στον Γάλλο ουμανιστή Leconte (1517-1586), που περιείχε πολύτιμες σημειώσεις του τελευταίου και για το λόγο αυτό ο Ruhnkenius ήθελε να το μελετήσει για την (δική του) έκδοση της *Εξαβίβλου* που προετοιμάζε⁵³. Ο Ruhnkenius πίστευε ότι το αντίτυπο αυτό βρισκόταν στα χέρια του Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773)⁵⁴. Επειδή όμως ο Ruhnkenius δεν ήθελε ο ίδιος να ζητήσει το αντίτυπο από τον Trotz⁵⁵, παρακάλεσε έναν γνωστό του, τον Pieter Bondam (1727-1800) να μεσολαβήσει και να ζητήσει αυτός το αντίτυπο για λογαριασμό του. Τελικά το αντίτυπο ανήκε στον βιβλιοπώλη και δικηγόρο Coulon, ο οποίος έσπευσε να παραδώσει το εν λόγω αντίτυπο στον Trotz. Ο τελευταίος όμως λέγοντας ψέματα στον Bondam τού είπε ότι δεν κατάφερε να πάρει το αντίτυπο από τον Coulon, παρά τις επίμονες προσπάθειές του, και πρόσθεσε ότι θα έπρεπε να πληρώσει ο Bondam το ποσό των 100 φιορινιών για να λάβει το αντίτυπο. Παράλληλα ο Trotz υποχρέωσε τον Bondam να υποσχεθεί ότι θα κρατήσει απόλυτη σιωπή για αυτό το πε-

⁵¹. Πρόκειται για τα χειρόγραφα Vulc. 4 και Voss. Lat. Oct. 22. Βλ. αναλυτικά E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 90-91.

⁵². E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 90.

⁵³. Για το όλο περιστατικό αναλυτικά βλ. E. Hulshuff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 93-94 και Chr. Korbeld, *Trotz* 322-324.

⁵⁴. Ο Trotz καταγόταν και αυτός από την Πομερανία και εγκαταστάθηκε στην Ολλανδία όπου και έγινε καθηγητής πρώτα στο πανεπιστήμιο του Φράνκερ και μετέπειτα σε αυτό της Ουτρέχτης. Ο Trotz έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του συσταγματικού δικαίου στην Ολλανδία, βλ. Chr. Korbeld, *Trotz* 351.

⁵⁵. Κατά την E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 93 ο Ruhnkenius δεν τολμούσε να ζητήσει ο ίδιος το αντίτυπο από τον Trotz, γιατί πίστευε ότι θα αρνιόταν να του το δώσει και επιπλέον επειδή δεν έτρεφε εκτίμηση για αυτόν. Βλ. υποσημ. αρ. 33 τον χαρακτηρισμό που τού δίνει σε μια από τις επιστολές του.

ριστατικό, κάτι που περιέπλεξε την κατάσταση, γιατί ο Bondam δεν μπορούσε να δώσει επαρκείς εξηγήσεις στον Ruhnkenius για το τι ακριβώς συμβαίνει. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο Trotz κράτησε το εν λόγω αντίτυπο για μεγάλο χρονικό διάστημα αρνούμενος να το δώσει ακόμη και στον νόμιμο ιδιοκτήτη του, τον Coulon, και τελικά το αντίτυπο κατέληξε στον Ruhnkenius μόλις το 1748. Αναφέρθηκα σε αυτό το περιστατικό για δύο λόγους. Πρώτον για να δώσω ένα μικρό δείγμα του πόσο κουραστική δουλειά ήταν η συγκέντρωση του υλικού και των διενέξεων που μπορούσε να προκαλέσει, και δεύτερον για να δείξω το ενδιαφέρον που υπήρχε στους Ολλανδούς για τον Αρμενόπουλο. Το γεγονός ότι ο Trotz αρνιόταν να αποχωριστεί το αντίτυπο οδήγησε μάλιστα κάποιους σύγχρονούς του να πιστεύουν ότι ο ίδιος ήθελε και αυτός να εκδώσει την *Εξαβίβλο*⁵⁶. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε ότι το εν λόγω αντίτυπο της *Εξαβίβλου* με τις σημειώσεις του Leconte ανήκε παλαιότερα σε έναν άλλον σημαντικό εκπρόσωπο της «Ολλανδικής λόγιας σχολής», τον Cornelis van Bijnkershoek (1673-1743), που έγινε μάλιστα και πρόεδρος του Ολλανδικού ανωτάτου δικαστηρίου (Hoge Raad). Είναι αξιοσημείωτο ότι ένας τόσο σημαντικός και με μεγάλη επιρροή νομικός δείχνει ενδιαφέρον για το έργο του Αρμενοπούλου. Μετά το θάνατο του van Bijnkershoek το αντίτυπο αυτό κατέληξε στον Coulon.

Ως προς το ερώτημα γιατί ο Ruhnkenius ασχολήθηκε ειδικά με την έκδοση της *Εξαβίβλου*, ίσως η απάντηση σχετίζεται με τις πληροφορίες που είχε ως προς τη συλλογή του υλικού. Πίστευε ότι θα μπορούσε να συγκεντρώσει αρκετό υλικό για την έκδοση. Διαψεύστηκε όμως, όπως είδαμε, ή τέλος πάντων έχασε την υπομονή του. Πιθανότατα η *Εξαβίβλος* να ήταν ένα κείμενο που τού είχε κεντρίσει την προσοχή ήδη από νωρίς. Η σκέψη αυτή στηρίζεται στην αλληλογραφία του Ruhnkenius. Όταν ο Ruhnkenius αρχίζει στην Ολλανδία να συλλέγει υλικό για την έκδοση, θυμάται ότι κατά τις σπουδές του στη Γερμανία στα 1742 στο πανεπιστήμιο του Wittenberg είχε δει στην ξακουστή βιβλιοθήκη του καθηγητή του Johann Wilhelm von Berger (1672-1751), την πρώτη έκδοση της *Εξαβίβλου* από τον Suallemberg με σχόλια του Alciatus, σημαντικού εκπροσώπου της σχολής του *mos gallicus* που περιέγραψα στην αρχή. Από την αλληλογραφία του Ruhnkenius προκύπτει ότι ζήτησε να δανειστεί το αντίτυπο με τα σχόλια του Alciatus, για να το εξετάσει⁵⁷. Το γεγονός ότι θυμήθηκε αυτό το πολύτιμο αντίτυπο απο-

⁵⁶. Βλ. Chr. Korbeld, *Trotz* 122-123 και 322-324.

⁵⁷. Όλο το ιστορικό είναι πολύπλοκο. Για κάποιο λόγο δεν απευθύνθηκε στον καθηγητή του von Berger αλλά στον καθηγητή Ritter, ο οποίος δεν μπόρεσε τελικά να τού προμηθεύσει αυτό το αντίτυπο. Αργότερα το αντίτυπο αυτό βρέθηκε στην κατοχή

δεικνύει ότι η *Εξάβιβλος* ήταν ένα έργο που τού ήταν ήδη γνωστό από τις σπουδές του και τού είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον. Όταν ο Ruhnkenius απογοητευμένος αποφάσισε να μην συνεχίσει την έκδοση, ο Meerman απευθύνθηκε στον Reitz, ο οποίος και ολοκλήρωσε την έκδοση της Χάγης. Η έμμεση λοιπόν συνεισφορά του Ruhnkenius στην τρίτη έκδοση της *Εξαβίβλου*, είναι ότι χάρη στην δική του προεργασία είχε συγκεντρωθεί μεγάλο μέρος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την έκδοση του Reitz⁵⁸.

Σύντομα θα ήθελα να αναφερθώ και σε έναν άλλο Ολλανδό μελετητή, τον Abraham Haverkamp που ασχολήθηκε και αυτός με την *Εξάβιβλο*. Μάλιστα από τη βιβλιογραφία φαίνεται ότι ο Abraham Haverkamp ήταν ο πρώτος στον Ολλανδικό χώρο που ενδιαφέρθηκε να εκδώσει την *Εξάβιβλο*, αλλά τελικά δεν προχώρησε στο σχέδιό του⁵⁹. Όμως, όπως αναφέρει ο Πιτσάκης, «άφησε μια νομική εργασία σχετική με τον τίτλο B, 4» της *Εξαβίβλου*⁶⁰. Αυτή η εργασία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρώτα από όλα, αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτή η εργασία είναι η διδακτορική διατριβή του Haverkamp. Νομίζω πως και μόνο το γεγονός ότι επιλέγει έναν τίτλο της *Εξαβίβλου* για θέμα της διδακτορικής του διατριβής είναι σημαντικό. Ο τίτλος της διατριβής του, που είναι γραμμένη στα λατινικά, έχει ως εξής: *Specimen juridicum inaugurale ad Constantini Harmenopuli Promtuarium L. II, Tit. IV § 34. Leg. XIII. pr. D. de S.P.R. Leg. XXVIII. D. de S.P.U.* και έχει εκδοθεί στο Λάιντεν το 1738. Από τον τίτλο παρατηρούμε ότι η μελέτη του έχει ως θέμα την παράγραφο 34 του τέταρτου τίτλου του δεύτερου βιβλίου της *Εξαβίβλου* και δύο χωρία από τον Πανδέκτη που έχουν σχέση με τις αστικές και αγροτικές δουλείες στο ρωμαϊκό δίκαιο. Η όλη διατριβή χωρίζεται σε τρία μέρη και από μια πρώτη εντύπωση φαίνεται ότι το χωρίο του Αρμενοπούλου είναι το σημαντικότερο· νομίζω ότι το χρησιμοποιεί και για να εξηγήσει τα χωρία του Πανδέκτη. Η εργασία αποτελείται από 29 σελίδες και οι πρώτες 16 αναφέρονται στο θέμα του Αρμενοπούλου και συγκεκριμένα στον τίτλο «ΠΕΡΙ ΚΑΙΝΟΤΟ-

του Meerman, που ίσως το αγόρασε σε πλειστηριασμό της βιβλιοθήκης του von Berger μετά το θάνατο του τελευταίου, E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 92.

⁵⁸. Όπως ήδη έχω αναφέρει, η έκδοση έγινε τελικά μετά το θάνατο του Reitz και του Meerman από το γιο του Meerman με επιμέλεια του γιου του Reitz στο συμπλήρωμα του *Thesaurus Novus* του Meerman (*Supplementum Novi Thesauri Juris Civilis et Canonici*, Χάγη 1780).

⁵⁹. E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana* 95 υποσημ. 55.

⁶⁰. Κ. Πιτσάκης, *Εξάβιβλος* 87.

ΜΙΩΝ»⁶¹ που έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον πολλών μελετητών παλαιότερα και στις μέρες μας, γιατί είναι ο τίτλος στον οποίο ο Αρμενόπουλος έχει χρησιμοποιήσει το έργο του αρχιτέκτονα Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη.

Ο Ιουλιανός ο Ασκαλωνίτης έζησε στην Ασκάλωνα της Παλαιστίνης τον 6^ο αιώνα και έγραψε μια συλλογή που χρονολογείται πιθανότατα μεταξύ 531-533 και η οποία αναφέρεται σε οικοδομικές και πολεοδομικές διατάξεις που ίσχυαν στην περιοχή αυτή⁶². Ο Αρμενόπουλος συμπεριέλαβε στην *Εξάβιβλο* όλη τη συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, με εξαίρεση τις πρώτες δύο παραγράφους που αποτελούν ένα είδος εισαγωγής⁶³. Είναι αξιοσημείωτη πάντως η τύχη της συλλογής του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη. Διασώζεται χάρη στον Αρμενόπουλο και τη συναντάμε τώρα στο έργο ενός Ολλανδού ουμανιστή.

Ο Haverkamp ήδη στην αρχή της διατριβής του τονίζει ότι για την αποκατάσταση και την ερμηνεία αποσπασμάτων της *Romanae Jurisprudentiae* που μας έχουν περιέλθει με την επιμέλεια του Τριβωνιανού, μας βοηθούν οι Βυζαντινές πηγές ή, όπως αναφέρει, η συλλογή Ελλήνων ερμηνευτών (*Graecorum collatio Interpretum*) μεταξύ των οποίων – όπως σημειώνει ο Haverkamp– ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, δικαστής από τη Θεσσαλονίκη, κατέχει μια διόλου ευκαταφρόνητη θέση, είναι επομένως σημαντικός⁶⁴. Στη συνέχεια αναφέρεται στη μέθοδο που ακολούθησε ο Αρμενόπουλος για τη σύνταξη της συλλογής του. Σύμφωνα με τον Haverkamp, ο Αρμενόπουλος συγκέντρωσε αποσπάσματα

⁶¹ Βλ. A. Haverkamp, *Specimen juridicum inaugurale ad Constantini Harmenopuli Promtuarium*, σ. 3 (στο εξής: A. Haverkamp, *Specimen*), όπου παραθέτει το απόσπασμα από την *Εξάβιβλο*. Το απόσπασμα αυτό αντιστοιχεί στην 34^η παράγραφο του τετάρτου τίτλου του δευτέρου βιβλίου της *Εξάβιβλου* από την έκδοση του Godefroy (1587), την οποία χρησιμοποιεί ο Haverkamp. Στην έκδοση της *Εξάβιβλου* από τον Heimbach (1851) και στη χρηστική έκδοσή της από τον Πιτσάκη (1971) το απόσπασμα που παραθέτει ο Haverkamp αντιστοιχεί στην 23^η παράγραφο του τετάρτου τίτλου του δευτέρου βιβλίου.

⁶² Βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, 3^η αναθεωρημένη έκδ., Αθήνα - Κομοτηνή 2011, σ. 144-145.

⁶³ Βλ. την ανάλυση της συλλογής από τον Κ. Γ. Πιτσάκη, *Πόλεις και περιβάλλον στα βυζαντινά νομικά κείμενα*. Η συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη στην *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, στο Σπ. Ν. Τρωιάνος - Κ. Γ. Πιτσάκης, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*, [Υλικό, φυσικό και πνευματικό περιβάλλον στον βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο, 12, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν] Αθήνα 1998, σ. 63-162.

⁶⁴ «In explicandis & nitori pristinae restituendis Romanae Jurisprudentiae, quae residua nobis fecit industria Tribonianus, fragmentis, haud parum saepe juvat Graecorum collatio Interpretum, quos inter non ultimo loco ponendus est Constantinus Harmenopulus, Judex Thessalonicensis», A. Haverkamp, *Specimen* 1. Βλ. εικόνα 5.

των *iurisconsulti* που είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά και διατήρησε ό,τι χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή πρακτική. Στη συνέχεια ένωσε αυτά τα αποσπάσματα με αυτοκρατορικές διατάξεις και με τα επαρχικά ήδικτα⁶⁵ και τα συγκέντρωσε όλα σε ένα βιβλίο και ακολουθώντας την πρακτική των *iurisconsulti* ονόμασε τη συλλογή του «Πρόχειρον», που σημαίνει «*Manuale*»⁶⁶. Ο θαυμασμός του Haverkamp για τον Αρμενόπουλο αποδεικνύεται και από τον τρόπο με τον οποίο ο Ολλανδός μελετητής αποκαλεί τον Αρμενόπουλο: «*Ad Constantinum nostrum*»⁶⁷ και «*noster Harmenopolus*»⁶⁸. Είναι το γνωστό τιμητικό «*noster*» που χρησιμοποιείται στα ρωμαϊκά κείμενα για τους μεγάλους νομικούς. Στην Ιουστινιάνεια νομοθεσία για παράδειγμα ο Γάιος αναφέρεται ως «*Gaius noster*»⁶⁹. Είναι συνήθης πρακτική των ουμανιστών να μιμούνται τον τρόπο με τον οποίο οι Ρωμαίοι εκφράζουν το θαυμασμό τους για τους μεγάλους νομοδιδασκάλους. Ο Cujas, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί την έκφραση μεταξύ άλλων για τον αντικήνοσορα Θεόφιλο και τον Αγκούρσιο προσφωνώντας τους «*Theophilus noster*» και «*Accursius noster*» αντίστοιχα. Το ίδιο πράττει και ο Haverkamp εδώ.

Ίσως το πιο απολαυστικό σημείο στο έργο του Haverkamp που συνδέεται με τον Αρμενόπουλο και αποδεικνύει εναργέστερα το θαυμασμό του συγγραφέα για τον Βυζαντινό δικαστή είναι το σημείο, στο οποίο ο Haverkamp απευθύνεται με άμεσο τρόπο στον Αρμενόπουλο σε δεύτερο πρόσωπο. Αφού πρώτα εξάρει για μια ακόμη φορά το έργο του Βυζαντινού δικαστή, ο Haverkamp εκφράζει την ευχή να μπορέσει να αφιερώσει το δικό του έργο στον Αρμενόπουλο⁷⁰. Πιστεύω πως το νόημα αυτού του αποσπάσματος είναι η ευχή του Haverkamp να φανεί το έργο του αντάξιο του Αρμενοπούλου. Μια περαιτέρω ανάλυση της

⁶⁵. Στο κείμενο τα αναφέρει ως «*ex Eparchicis seu Edictis Praefectorum Praetorio*». Πρόκειται για τις διατάξεις από το Επαρχικό βιβλίο. Βλ. όμως αναλυτικά Κ. Πιτσάκη, *Ἐξάβιβλος* 38-39 ως προς τη μνεία των «ἐπαρχικῶν» από τον Αρμενόπουλο στην *Προθεωρία* του.

⁶⁶. «*Hic, prout Jureconsultorum istius aevi mos erat, memoriae adjuvandae, causa, ex veterum prudentum laciniis, in Graecum jam tum Sermorum versis, ista collegerat, quae in quotidiano fori usu maxime obtinebant, eaque, intermixtis posteriorum Principum Constitutionibus, & ex Eparchicis seu Edictis Praefectorum Praetorio nonnullis, in unum conjecerat, libellum, quem ad priscorum Jureconsultorum imitationem inscripsit Πρόχειρον sive Manuale*», A. Haverkamp, *Specimen* 1-2.

⁶⁷. A. Haverkamp, *Specimen* 2.

⁶⁸. A. Haverkamp, *Specimen* 12.

⁶⁹. Βλ. εδώ και την παρατήρηση του Κ. Πιτσάκη, *Ἐξάβιβλος* 88.

⁷⁰. «*Sed quemadmodum post fata mortuis opem saepe adfert Harmenopolus, ita summo suo jure exigere posset a vivis, ut & sibi, tum ab Interpretibus tum a Librariis non raro male habito, justum praestetur auxilium. Meam tibi, Constantine, si quid possim, vel in posterum postero, operam lubens addico*», A. Haverkamp, *Specimen* 3.

διατριβής του Haverkamp θα δώσει πιθανότατα περισσότερο φως στο πώς και γιατί ο Ολλανδός μελετητής χρησιμοποιεί το έργο του Αρμενοπούλου. Στο παρόν άρθρο ωστόσο, όπως εξήγησα και στην αρχή, περιορίζομαι σε μια πρώτη προσέγγιση του θέματος της ενασχόλησης των Ολλανδών ουμανιστών με την *Εξάβιβλο*.

Με αφορμή πάντως το πολύ ενδιαφέρον αντίτυπο της πρώτης έκδοσης της *Εξάβιβλου*, το οποίο φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Λάιντεν και ανήκε στον Falkenburg και περιέχει πολύτιμα σχόλιά του, μού γεννήθηκε η ιδέα να αναζητήσω και σε άλλες Ολλανδικές βιβλιοθήκες αντίτυπα αυτής της πρώτης έκδοσης, ώστε να εξετάσω αν τυχόν εμπεριέχουν και αυτά (τα αντίτυπα) σχόλια άλλων μελετητών που μπορεί να είναι ενδιαφέροντα⁷¹. Από μια πρώτη έρευνα διαπίστωσα ότι υπάρχουν έξι αντίτυπα της πρώτης έκδοσης της *Εξάβιβλου* που φυλάσσονται στις εξής Ολλανδικές βιβλιοθήκες. Στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Λάιντεν υπάρχουν τρία αντίτυπα και συγκεκριμένα το υπ' αριθμόν 271 C 16 με λίγα σχόλια ανωνύμου συγγραφέα, το υπ' αριθμόν 759 C 50 με τις σημειώσεις του Falkenburg, στο οποίο έχω ήδη αναφερθεί⁷² και το υπ' αριθμόν 759 C 51, που ανήκε στον Ruhnkenius και περιέχει ελάχιστες παρατηρήσεις του⁷³. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ολλανδίας (Koninklijke Bibliotheek) στη Χάγη υπάρχουν δύο αντίτυπα, το υπ' αριθμόν KW 1084 B7 χωρίς σχόλια και το υπ' αριθμόν KW 227 F 5 με λίγες σημειώσεις ενός συγγραφέα, τον οποίο δεν έχω ταυτίσει ακόμη. Τέλος, στη βιβλιοθήκη του Άμστερνταμ το υπ' αριθμόν OTM: O 80 – 834, που δυστυχώς δεν περιέχει κάποια σχόλια. Ίσως κάτι που θα πρέπει να αναζητηθεί στο μέλλον είναι και οι τυχόν παρατηρήσεις Ολλανδών μελετητών στη δεύτερη έκδοση της *Εξάβιβλου* από τον D. Godefroy στη Γενεύη το 1587. Για παράδειγμα, στη βιβλιοθήκη του Λάιντεν το υπ' αριθμόν 759 αντίτυπο της έκδοσης του Godefroy (Γενεύη 1587) περιέχει κάποια σχόλια⁷⁴. Ελπίζω στο μέλλον να μού δοθεί η δυνατότητα να μελετήσω περαιτέρω το θέμα της ενασχόλησης των Ολλανδών ουμανιστών με την *Εξάβιβλο*.

⁷¹ Όπως έχω ήδη σημειώσει, η Marie Theres Fögen είχε ήδη αναζητήσει και μελετήσει σχολιασμένα αντίτυπα ουμανιστών της *editio princeps* της *Εξάβιβλου* σε βιβλιοθήκες στις εξής πόλεις: Καίμπριτζ, Χαϊδελβέργη, Λάιντεν, Λειψία, Οξφόρδη και Παρίσι. Βλ. M. Th. Fögen, *Humanistische Adnotationen* 213-242.

⁷² Βλ. αναλυτικά παραπάνω και τις εικόνες.

⁷³ Ωστόσο στη βιβλιοθήκη του Λάιντεν, όπως ανέφερα παραπάνω, υπάρχει και ένα χειρόγραφο του Ruhnkenius όπου αντιγράφει μέρος των σημειώσεων του Falkenburg και άλλων ουμανιστών. Βλ. ανωτέρω.

⁷⁴ Μάλιστα τα σχόλια εδώ δεν είναι γραμμένα πάνω στο βιβλίο αλλά ξεχωριστά σε δέκα περίπου σελίδες που βρίσκονται σκόρπιες μέσα στο βιβλίο.

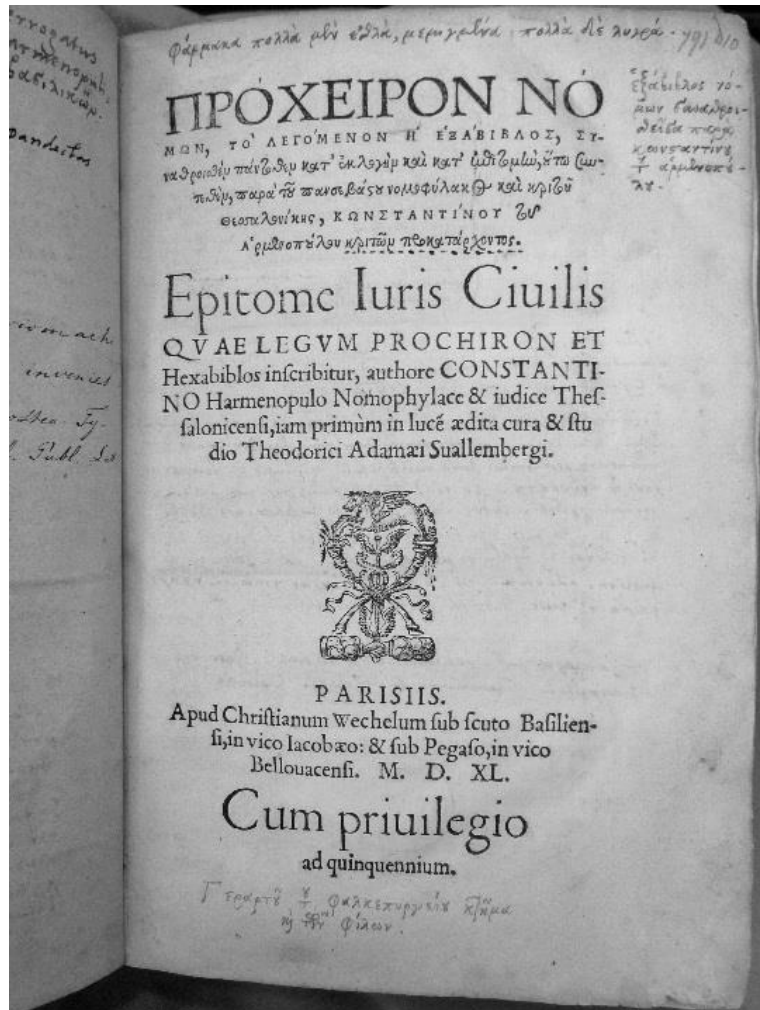
Όπως ανέφερα και στην αρχή αυτού του άρθρου, η ιδέα του θέματος του άρθρου γεννήθηκε διαβάζοντας την εισαγωγή του Πιτσάκη της χρηστικής έκδοσης της *Εξαβίβλου* που επιμελήθηκε. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να κάνω μια διόρθωση. Η ιδέα του θέματος γεννήθηκε διαβάζοντας για μια ακόμη φορά την εισαγωγή του Πιτσάκη, γιατί κάθε φορά που διαβάζω αυτή την εισαγωγή ανακαλύπτω και κάτι καινούργιο, κάτι που πάλι μού κεντρίζει την προσοχή. Και αυτό συμβαίνει και με τα περισσότερα γραπτά του Πιτσάκη. Αυτό είναι και το χαρακτηριστικό της γραφής του.

Η γραφή του Κωνσταντίνου Πιτσάκη είναι πλούσια, η γραφή του Κωνσταντίνου Πιτσάκη είναι ανεξάντλητη, όπως ανεξάντλητη είναι άλλωστε και η παράδοση του Αρμενοπούλου...

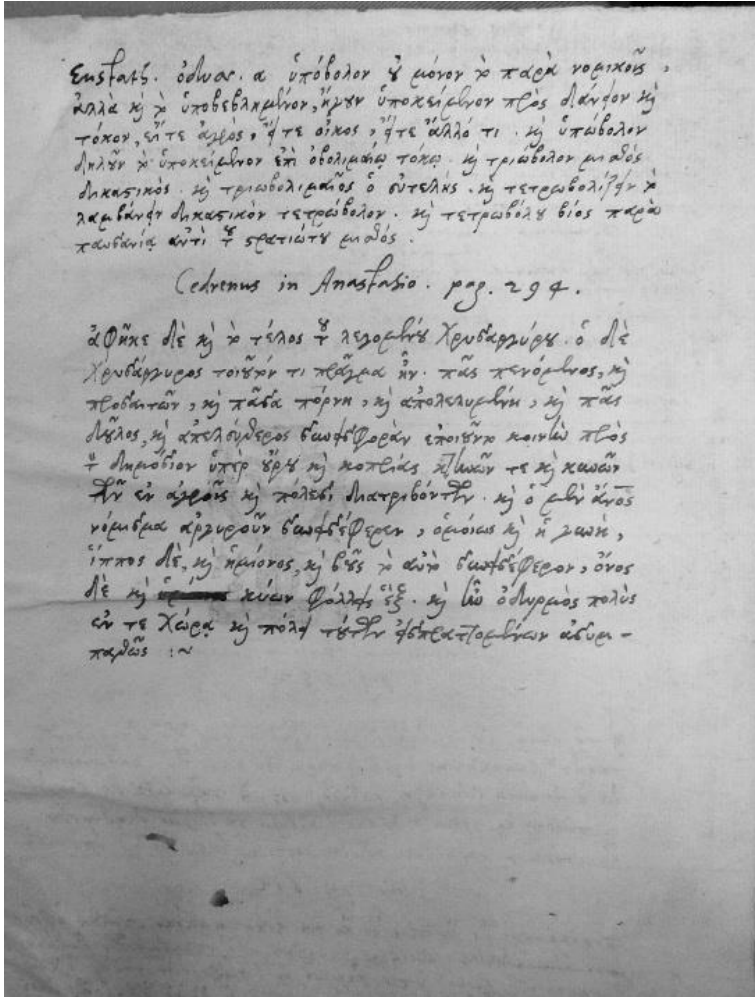
Dafni Penna

**Konstantinos Harmenopoulos and the Dutch legal humanists:
*Scriptor mediocris et jurisprudentia elegantior***

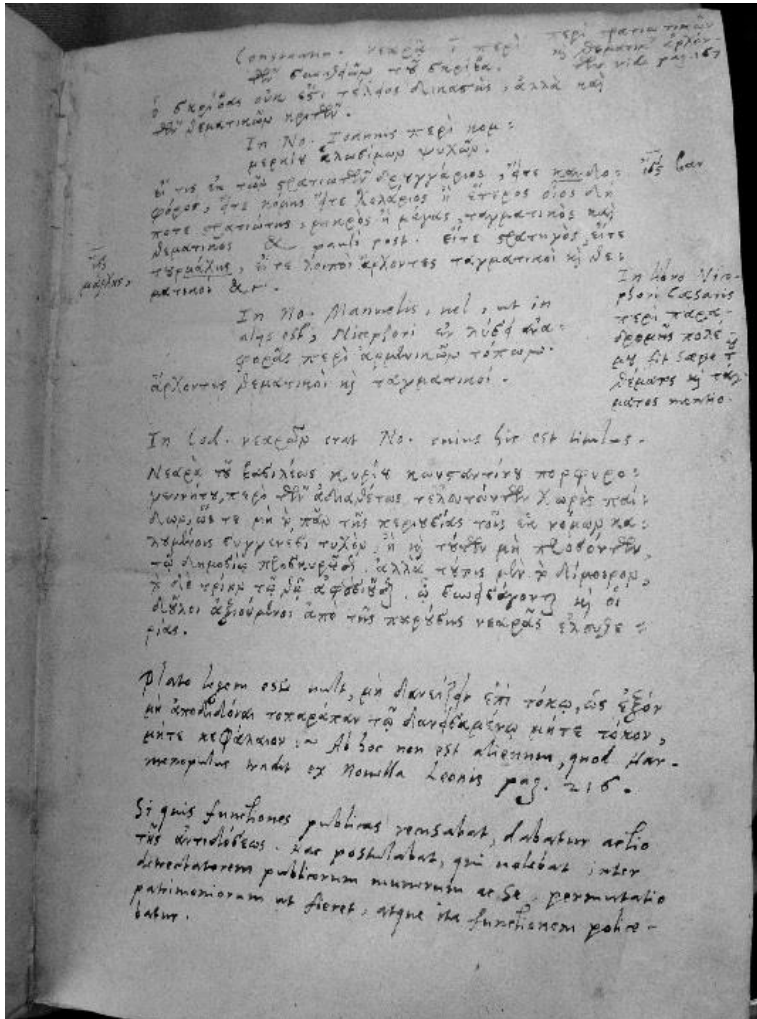
This paper attempts to examine some first questions related to the Dutch legal humanists and the *Hexabiblos*, a Byzantine collection made by Harmenopoulos in 1344/45. The third edition of the *Hexabiblos* was made by Otto Reitz (The Hague, 1780), but as Pitsakis writes in the introduction to his edition of the *Hexabiblos*, “the edition of Reitz was a result of a long preparation” and then Pitsakis refers to some Dutch scholars who were involved in this “preparation”. Who were the Dutch legal humanists interested in studying the *Hexabiblos*? Why did the representatives of the *jurisprudentia elegantior* deal with Harmenopoulos, a “*scriptor mediocris*” according to Zachariä von Lingenthal? After a brief general reference to the Dutch Elegant School, the paper focuses on two names: David Ruhnkenius, who was occupied for a long time with the edition of the *Hexabiblos*, and Abraham Haverkamp, who wrote a dissertation on a subject of the *Hexabiblos*.

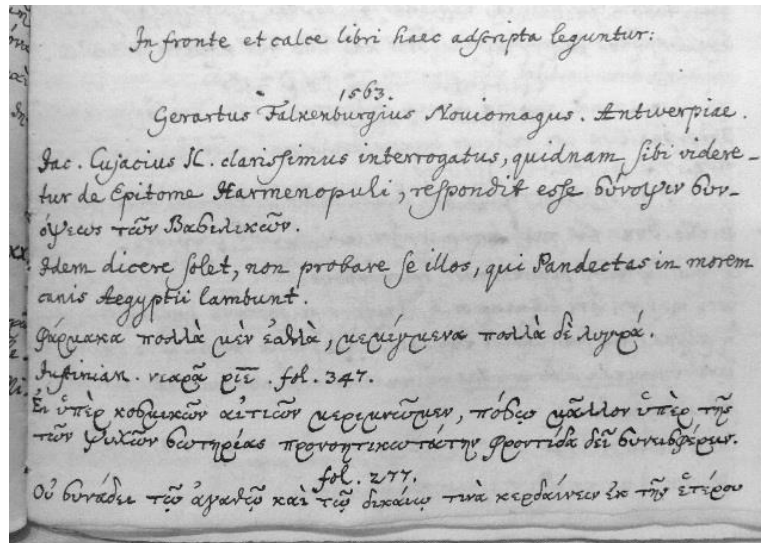
Εικόνα 1. Από το αντίτυπο της *editio princeps* της *Εξαβίβλου* που ανήκε στον G. Falkenburg, βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Λάιντεν, αρ. 759 C 50.

Εικόνα 2. Από το αντίτυπο της *editio princeps* της Εξαβίβλου που ανήκε στον G. Falkenburg, βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Λάιντεν, αρ. 759 C 50.

Εικόνα 3. Από το αντίτυπο της *editio princeps* της Εξαβίβλου που ανήκε στον G. Falkenburg, βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Λάιντεν, αρ. 759 C 50.

Εικόνα 4. Από το χειρόγραφο του D. Ruhnkenius, βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Λάιντεν, αρ. 759 C 51.

Εικόνα 5. Από τη διδακτορική διατριβή του Α. Havercamp, Λάιντεν 1738.

